

ПРИСВОЯВАНЕ НА „СВОЕТО“

Категориите „наше“ „българско“ „у нас“
в първата българска литературна история

Александър Кьосев

Всеки учебник е институционален текст. Това означава, че трябва да създаде усещане за сигурно и очевидно знание по жанрова необходимост – поради това, че е *учебник*. Това трябва да бъде направено дори в случаите, в които знанието, предложено от учебника, не е нито несъмнено, нито сигурно – защото иначе ползващият учебника, (студент или ученик, т. е. читател в подчинено, „учещо“ положение) не би изпитал пълно доверие към неговия авторитет.

Първата сериозна¹ българска литературна история – помагалото на Александър Теодоров Балан *Българска литература. Кратко ръководство за средни и специални училища* (Пловдив, 1896) трябва да убеди своята публика, че ѝ предлага тъкмо такова непроблематично знание за „българската литература“. Дори тогава, когато текстът на Балан прави разни уговорки и забелязва разни проблеми, все пак от самото начало изглежда очевидно, че в него не може да бъде изразено съмнение по три основни точки: а именно, че съществува българската литература, че тя е достатъчно значима като литературна традиция, та да заслужава историческо описание, и че тази традиция е непоколебимо своя, българска. Със самия факт на своето написване и публикуване, книга, озаглавена „Българска литература“ вече внушава тези положения като несъмнени.

А ако все пак възникне някакво съмнение относно тези базови допускания, то учебникът като жанр, стил и реторика има една задача – да ликвидира проблема. Да представи това, което в други публични дискусии би могло да изглежда несигурно и под-въпросно, като непоклатимо и стабилно знание, заслужаващо доверчиво заучаване.

¹ Преди нея има опити за литературно-исторически съчинения на В. Стоянов, Г. Теохаров, Величков, Вазов. Първите литературни истории са написани от Георги Попов (*Исторически преглед на българската литература от началото на писмеността до наше време* Пловдив, печатница Единство, 1886). Димитър. Маринов (*История на българската литература* Хр. Г. Данов, Пловдив 1887). Но нито един от тези ранни опити не се добира до статута на университетски учебник.

* * *

По долу ще анализирам, с какви реторически техники, учебникът на Балан брани едно от своите три базови допускания: това, че описаните в него литературни факти са „български“, „наши“. Как прави това дори в гранични случаи, за чиято „българскост“ може най-малкото да се спори.

Фолклорът и „своето“

„Български“ ли е българският фолклор? Този въпрос изглажда странен само на онези наивни патриоти, които нищо не знаят за обърканите отношения между регионално и национално, нито за пътуващи мотиви, сюжети и произведения, за непрекъснатите заемки, преработки, вариации и миграции, пронизващи същността на устните народни култури.

Балан не е сред патриотите-игноранти, той е отлично осведомен за епохата си учен. Следвайки емпирическите методи на сравнителната фолклористика, повлияна значително от миграционната теория, той често говори за влияние на чужди образци върху „нашия“ фолклор, обсъжда пътуващи мотиви, заемки на приказки и песни. На много места в учебника се срещат изречения от типа *„Песента съдържа черти, заети от гръцкото предание за героя“* (стр. 42) или *„Чрез посредничеството на Византия са навлезли у нас индийски приказки, а басните с нравствена поука сочат към обработката на класичната басня на Езопа през средните векове“* (стр. 61) или пък *„Като не сме развили свои митове, ние не притежаваме и митически приказки, ако и да можем да посочим в основата на някои от тях митически черти, но и тук не всякога имаме представления „народни“, но по-често заети“* (стр. 58).²

Въпреки горните уговорки обаче, изложението е построено така, че всички признания за интервенция на „чуждото“ в българската литературна история, някак не поставят под въпрос изначалната внушение, че този фолклор е си е „български“ („наш“).

Няколко реторически похвата действат в тази посока: може да се смята, че те не са лично изобретение на Балан, а са част от реторическия репертоар на славистиката. Реализирала се като система от родствени, но все пак ясно обособени „национални“ филологии, тя по институционално условие не е в състояние да се съмнява, че има словесни и художествени факти, които са изначално „чешки“, „полски“, „руски“, „сръбски“, „хърватски“ и пр. Нововъзникващата българска филология, верен рицар на която е и Балан, първият ректор на Софийския университет³ и първият ръководител на българистична катедра, първият академичен български библиограф⁴, не прави изключение от тази патриотична тради-

² Всички цитати са по цитираното издание от 1896, страницата е дадена след цитата.

³ Освен това е избран е за ректор още в три мандата (1888–1889, 1896–1897, 1902–1903).

⁴ *Български книгопис за сто години. 1806–1905. Материали*. София, 1909.

ция. Българскостта на „набраното вещество“ (ако употребим характерен израз на самия Балан) при всички уговорки, които могат да бъдат направени, е от само себе си ясна. Нека видим на какъв тип учебникарска реторика се дължи това.

* * *

На първо място „българският народ“ и традицията на неговите усни „словесни произведения“ за помагалото са извадени от конкретното историческо време – те имат изконен статут, сравним с хипотетичния произход на човека и езика. Интересно и симптоматично е, че първият български учебник по литературна и културна история не работи с известните хипотези, традиционни за български истории XIX век – хипотези, относно от кога датира началото на българското историческо битие. Както е известно, те описват това „начало“ като синтез между „пра-българско“ и „славянско“ случил се в конкретния исторически VII век сл. Хр. Първата българска културна история изоставя тази традиция – тя не се занимава с такива „подробности“ като броя на славянските племена и с това дали те са били „освободени“ или „завладени“ от турската номадска орда⁵, а помества своето „българско начало“ далеч назад, в хипотетично „пра-време“. Раждането на езика, раждането на човека и раждането на песента се смесват в тази митологична точка на произхода. *Словото за говор е създал човекът под натиска на своите живи впечатления в звуковете на словото той е изобразил смисъла на тези впечатления затуй и словото като материален образ на човешките отвлечени чувства, е и първата поезия. Езикът е най-великото поетическо произведение на всеки народ, в него са запечатани всички, дори и най-скритите движения на нашата душа, той е самобитната поема на оня свят, който е преминал през нашето съществуване*“ (стр. 13). Употребява се винаги единствено число – езикът, човекът, песента – въпросът дали произхода на езиковата способност се реализира в един или много различни езици така и не възниква. Макар и не директно, внушението е, че „българското“ някак си се ражда заедно с този първобитен, говорещ и пеещ човек. Въпросът „български ли е този изначален език-песен“ не може да бъде поставен пряко, защото образованият Балан не е Раковски – въпреки това обаче, учебникът му някак неусетно смесва хипотетичния пра-език-песен с българския фолклор, като представя изначалният език-песен като „предтеча“ на този фолклор. Самата му композиция на ръководството, деление на глави от типа „Увод“, „Устна словесност“, „Писмена словесност“ и пр., внушава че пра-човешкото е някак „българско“ по

⁵ По въпроса виж Hranova, Al. Hybrid Discourses And Their Institutional Matrix, A Case Study On The History Textbooks. Ръкопис, част от изследователския проект „Roles, Identities and Hybrids“. Sofia, CAS, 2005.

силата на безпроблемната еволюционна линия, която неизбежно и необратимо обвързва хипотетичната първобитна песен с по-късни, „наши“ явления, първо с „наши“ песни и приказки, оттам – с нашето историческо време, със „нашата“ средновековна словесност, и в последна сметка с „нашата“ модерна национална литература.

Без да се споменава името на Хердер, Балан борови с хердериански предпоставки, проникнали косвено в неговата реторика през традициите на славянската филология, в чийто традиции той е образован: всеки народ и всеки език са духовна индивидуалност, тази духовно-словесна идентичност има подобен изконен, протото-исторически статут, въпросът за езика е въпрос за неговия пред-исторически произход. Така „своето“ е закотвено *in illo tempore*, то се е родило заедно с началото на времето и очевидно ще трае докато трае самото време.

На второ място статутът на „своето“ е не само изначален, той е и експанзионистичен: всичко чуждо, което се докосне до българското, има шанс да стане „свое“. Учебникът не пита дали и как *навлязлата у нас* индийска приказка е станала българска; нито дали и как заемките от други народи и култури са се включили в „сбора“ духовни произведения на българския народ. Наистина Балан не рядко споменава за заемки и миграции, но подобни позитивистични уточнявания не раждат никакви усънявания в доминиращия статус на българското – за него е сякаш напълно достатъчно, че чуждата приказка се разказва от българския народ на български език, че чуждата песен е успяла да „задене“ душата на „народа“ (по презумпция български), че чуждите фолклорни факти са била изпети, разказани и в българско слово – всичко, което премине през този всеасимилиращ път на усвояване, за него безпроблемно става „наше“.

На трето място „българското“ е едновременно ясно и неясно. Погледнато с внимателна логическа лупа, тази категория би следвало да страда от слаба различителна способност: помагалото не се пита как ще се осъществи разграничаването между разпространените в цялото балканско пространство фолклорни факти, как ще бъдат поделени на български, гръцки, сръбски, хърватски и пр. – особено когато тези факти са твърде сходни. Ако една песен я имат и българи, и сърби, и хървати, и гърци, то как да определим „чия е тази песен?“. Блокирайки подобни въпроси, ръководството на Балан употребява местоимението „наше“ по безпроблемен начин. За реториката на учебника значението на това притежателно местоимение е перфектно ясно – учебникът уверено предполага, че то е точка на споделени очевидности между читатели и автор,

Нека анализираме няколко по-конкретни примера на реторическо „присвояване“.

Корпусът на Марковите песни и българската Илиада

За „българскостта“ на песните за Крали Марко дори Балан изпитва необходимост да прави уговорки. Той няколко пъти ги назовава с името „македонски“ и е напълно наясно, че те са общоразпространени сред южните славяни; на пръв поглед в това, което той казва, няма и следа от опит за патриотическо присвояване. Сведенията, които Балан дава за

Марко, са твърде подробни и обективни, не винаги ласкателни за клиширания патриотичен облик на Марко: ... известният в IV век владетел на една част от Западна Македония между Вардар и албанските планини с престолен град Прилеп. Исполвом бе Марко самостоятелен, „в Христа Бога благоверний крал“, както се чете върху сечени в негово име монети, а после станал васал на турците. Баща му Вълкашин, деспот призренски и после крал, падна в боя против турците на 1381 при Чирмен на Марица, сам Марко свърши живота си пак на бой, но като помощник на турския султан, това се случи в полята на Ровине, в 1394 г. Областта, дето владееше Марко, спадаше до края на XIII век с малки пресекулки все в границите на стара България, после влезе в състава на великата сръбска държава на Стефана Душана. Като последен самостоятелен владетел, Марко е привързал спомени-те на местното българско население в особени песни... Ония събития, дето е действувал кралевич Марко за отбрана на своята независимост, са му спечелили симпатиите и на по-далечните българи, върху които падна турската неволя подир погубването на българското царство. Още преди тази катастрофа бяха създадени и се разпространиха сред населението македонските песни за Марка, а след това те прилегнаха твърде много към настроението, в което се намираше и целия български народ. Така народът смеси песните за свои лица и събития, свързани с места в самата България, с македонските песни за тоя юнак и от областния „княз, цар или деспот на България“, както се нарича Марко в чуждите летописи, у него се явява един български юнак, чиято историческа личност се губи сега в разкошните черти на един поетически тип...

Македонските песни предадоха Марка и в сръбската народна песен, която има богати спомени за царството на Стефана Душана, на одного от неговите наследници е служил Марко като регент. Марковата епическа слава премина и у хърватите, па се загнезди дори в преданията на неславянските арнаути: времето и попрището на неговата историческа деятелност бяха тъкмо нагодени за такава цел и размери. Кралевич Марко е и днес център на българския юнашки епос, при негово участие се вършат всички по-бележити исторически случки, без да се гледа бил ли е тогава жив юнакът, и могъл ли е наистина да участвува в тях, а неговото име и дух живеят по особни местности в целия Балкански полуостров: на Стамбул капия във Видин се видят зъбите му, над Калафор на една скала личат стъпките му, до Трявна се простира Марково поле, в Ихтиманския проход се намират Маркови порти, а на запад от Прилеп още стоят останки от Марковите кули“ (стр. 36–37).

Този дълъг откъс е показателен за това, как Балан не забелязва възможностите за изводи, различни от направените от него. Фактите, които той самият привежда, лесно могат да доведат до други заключения и ако тук си позволя експериментално да развия последните, те биха гласели: „Марко не е специфично български герой, а е балкански. Като ис-

торическа фигура той няма отношение към чисто българското – в политическо отношение е ту самостоятелен владетел, ту васал, във военно – ту противник на турците, ту техен съюзник. Териториите му са ту български, ту сръбски. Народната легенда, привързана към тази противоречива историческа фигура, също не може да се определи в чисти национални термини – вярно е, че „българският народ“, близките и далечни на Прилеп българи⁶ са се впечатлили от Марко (и са го запазили в песните си), но същото са направили и сърби, и хървати: македонските песни за Марко могат да се разглеждат като генеративно ядро, от които тръгват разни варианти и разработки, битувачи и мигриращи в разни части на още национално неопределените славянски и християнски населения из полуострова. Логиката на фолклора като пред-модерна устна култура не позволява той да бъде разглеждан с национални презумпции, защото животът му не съвпада с бъдещите национални граници – или е по-малък от тях (локален фолклор) или ги надскача (далечна миграция на мотиви и песни)“.

Балан не прави подобен извод, нито коментира възможността той да бъде направен. Вместо това той еднозначно заявява – *Кралевич Марко е и днес център на българския юнашки епос*. В неговата употреба думата „център“ има две значения – композиционно-епическо и географско, ще ги разгледам последователно.

* * *

В композиционно отношение Балан твърди, че Марко е централен – „главен юнак на българските юнашки песни е кралевич Марко“ (стр. 36). Около него се „редят“ други юнаци, лични или по-малко лични. Без да специфицира техните отношения в големи детайли, помагалото постепенно създава картината на кръг от второстепенни герои – негови противници (Черен арап, Мустафа келеш, Муса Кеседжия, Филип Маджарин) или негови съратници и помощници (Янкула, Секула детенце, Дете Голомеше, Груица детенце, Дойчин юнак). При постепенното изброяване на Марковите другари Балан прави нещо твърде тънко в реторическо отношение. С присъщата си детайлност и добросъвестност, той никъде не отрича, че всъщност в отделните песни Марко влиза в обособени, бихме могли да ги наречем „билатерални“, отношения, ту с един, ту с друг „юнак“, „детенце“, „базиргяна“, „бан“ и „побратим“. Т. е. Балан никъде не твърди експлицитно, че героите са единна група, защото е наясно, че те са дошли от разни песни, пети на разни места, в разни

⁶ А дали по това време са се осъзнавали като „българи“ в смисъла една модерна национална принадлежност или са имали „християнска“, племенна идентичност, придружена от временна лоялност към един или друг християнски владетел? Модерната теория и история на национализма изказва съмнения по този повод.

селски колективи и по разни поводи – отношенията между персонажите на тези отделни песни и, разгледани според мярката на самите фолклорни локални култури, също биха могли да бъдат случайни, не-систематични и разнообразни. Заедно с това обаче, за филологическия поглед на помагалото, обединяващ разказ с класификация⁷, типологичното, над-контекстуално сходство (това, че от гледна точка на позитивния наблюдател посочените герои се появяват заедно с Марко, като негови съперници или помощници) е достатъчно скрито да ги обвърже в система, макар и рехава. Наслояването в хода на изложението на юнак след юнак, побратим след побратим, съперник след съперник, подкрепени от парадигматичното съвпадение на сюжетни ситуации и епизоди, бавно внушава на читателя, че всъщност става дума за единна и кохерентна персонажна система – това е „кръгът на Марко“, „Маркова дружина“ – имплицитно „нашите юнаци“. Под въздействието на реториката на изложението, читателят е все по-малко склонен да допусне, че има самостоятелни герои, нямащи отношение към Марко, или че между „второстепенните персонажи“ (всъщност местни герои, известни само в определени региони) няма никакви взаимни отношения. Крачка по крачка той започва да мисли отделните герои като силно и сюжетно обвързани помежду им, а Балан му се притичва на помощ, непрекъснато описвайки йерархически, антагонистки и помощнически връзки между тях, – т. е. връзки, характерни за свързания единен разказ. Тенденцията към скрито обединяване на персонажната система проличава особено ясно по линията на контраста: когато Балан се опитва покаже някой герой за особен и обособен, той го описва като изключение⁸. Паралелно се създава и внушението, че „Марковият кръг“ от юнаци е сякаш породен естествено, той съществува обективно в рамките на самия български юнашки фолклор – а не е породен от класифициращия мета-поглед на Балан.

Веднъж конструирана, подобна цялост на героите внушава, че „зад нея“ непременно има и аналогично условие, което я поражда. Тя предпоставя, че систематичната група на героите съществува само в систематичен корпус от песни *за* тези герои – а последният започва да изглежда също така *даден и естествен* както и дружината. Т. е. започва да изглежда онтологичен, а не е само епистемологично конструиран клас. Това, че Балан не използва съвременни термини от типа на „корпус“, а говори смътно, в характерния си стил за „нашите юнашки песни“, „юнаш-

⁷ По този въпрос съм отделил повече внимание в друго съчинение, посветено на Балан „Позитивистичният романтизъм на един учебник“, ръкопис.

⁸ Допускането за принципна свързаност на персонажите на българските юнашки песни, проличава и от редките случаи, в които Балан – противно на собственото си допускане – специално отбелязва „обособената позиция“ на някой герой – *От кръга на юнаците, които съставляват заедно с Марка дружина от седем или „седемдесет“ краля или бана, стои някак настрана юнакът лютица Богдан ...* Очевидно, това е изключение – другите не стоят „настрана“... (стр. 47).

ката песен“ „песните за Марко Кралевич“, само му помага успешно да смеси познавателните класификационни процедури с онтологически дадености, местни с национални категории⁹ – и да конструира едно над-локално и над-контекстуално поле от фолклорни факти – юнашките песни, центрирани около „главния герой“ Марко. Парадоксът, който помагалото не може да забележи, е че конструирането на корпуса като систематичен, онтологичен и „наш“, всъщност го отдалечава от автентичните характеристики на фолклора: това е корпус, обединен по отчетливо не-нефолкорни критерии (над-локалност, интензивна наративна и интертекстова свързаност, над-ситуативност, национална принадлежност). Това става особено ясно, когато Балан о-различава юнашките от другите песни по това, че в *тях се върши дело, което по значението си отговаря на един общ, племенен интерес ...* и изразяват *грамадна племенна мощ* (к. м. – А. К.) – той ги обявява за песни не на един или друг местен селски колектив, а за песни на цялото българско „племе“, (последната дума в пост-романтическата реторика на Балан е просто синоним на неосъзналия още себе си български Народ). Казано по друг начин – литературната история строи юнашките песни с „племенна“ значимост по модела на националното културно наследство, тя конструира техния корпус, след което твърди, че го е намерила „наследен“ назад в българското време и народна култура¹⁰.

И така, Балан предрешва чрез разказ епистемологията като онтология – той разказва класовете на класифициращия позитивистичен външния наблюдател сякаш те са естествен феномени на самия фолклор.

⁹ Тук местоимението „нашите“ задава мащаба на националната въображаема общност, в смисъла на Бенедикт Андерсен – хоризонт, който е чужд на локалните, затворени предмодерни културни общности. Т. е. подобен израз представя като онтологическо единство, сложен конструкт, възникнал от предмодерни фолклорни елементи и положени към тях познавателни операции с национална перспектива.

¹⁰ Понеже е индиректно, последното внушение е твърде мощно и ни е необходимо усилие да осъзнаем, че конструкции, подобни на Марковия корпус (това понятие е по-адекватно от понятието „цикъл“¹⁰), понякога са порождение по-скоро на познавателните техники на фолклористиката, отколкото на песенните практики на самия фолклор. Затова нека акцентираме още веднъж: в регионалните, безписмени фолклорни култури се пеят едни или други песни, всеки певец има краен и конкретен репертоар, дори специфичните „школи“ от професионални певци-просяци (Виж **Lord, Albert. Bates. The Singer of Tales.** Cambridge, Harvard University Press, 1960.) не помнят и не пеят *всички* песни (а още по-малко ги владееят като някаква „духовна собственост“, както нацията прави това със своето литературно наследство). В съзнанието на самите фолклорни колективи връзките на мотиви, герои и сюжетни отношения са рехави, вариативни и неопределени, освен когато не са свързани с предписанията на конкретни ритуали и обреди. Казано по-общо, в ситуацията на устно, локално общуване не е възможна обективната и над-редна позиция на знанието, която създава полета от факти, която знае, помни, сравнява, класифицира и обединява всички песни; която, казано накратко, *да владее целия корпус* и описва надситуативните, систематични отношения между неговите елементи. Класификационни корпуси, типично порождение на модерната наука, във фолклора не съществуват, те са възможни само за изучаващия и таксономически мета-поглед на фолклористиката и литературната история.

Следващата стъпка в реторическото обединяване на „корпуса“ вече не е предрешено научна, а е откровено художествена. Литературното помагало започва да споява корпуса в единен разказ не с намеци, а директно – прибъгвайки към съвсем пряко фикционално темпорализиране и сюжетиране на Марковите песни. В целия пасаж на своето ръководство, посветен на легендарния „български“ юнак, Балан не разказва като литературен историк, неутрално-обективно, от историческа научна дистанция. Той сменя стила на изложение от други глави на помагалото и неочаквано започва да разказва като писател – миметически; започва да инсценира и да създава фикционална илюзия за протичащ в епически претерит¹¹ единен сюжет. Привидно коментирайки различни песни и различни фолклорно-географски варианти на песенните предания за Марко, той въщност не описва с категоризиращи научни термини, а преразказва като белетрист. В хода на преразказа успява да подреди и свърже несвързаното, разпръснатата регионалност на Марковите песни и мотиви, създавайки имплицитна епическа цялост, обединена от биографично-сюжетна нишка: при това породеният мета-сюжет се случва сякаш „пред очите“ на читателя. Превърнатият в разказ корпус вече има свое начало (*Марко седи в кулите си в Прилеп, има си кон Шарколия, въоръжен е с топуз, буздоган и сабя дамаския, отпървом има безпределна сила*), зряла среда (*В горите и полята Марко е побратим на вили и самовили, побеждава хали, ламии и вили, освобождава три синджира роби, бие се с Муса Кесиджия и пр.*), любовна интрига (изневерите на Елена, Марковата жена) и кулминация-хюбрис (Марко се опитва да вдигне цялата земя и Бог му взима половината сила), и край (*Упадъкът на Марковата юнашка сила, Марко се оттегля от света*). Реторическата смяна на глаголното време и наклонение в тази част на помагалото (от преизказаност, през минало свършено към сегашно историческо) демонстрират ясно споменатите миметико-инсцениращи амбиции на Балан: разпръснатите песни за Марко в този откъс на помагалото са не толкова изследвани от фолклористична гледна точка, колкото са преразказани възпроизведени, тяхната свързаност е инсценирана на равнището на литературно-историческия мета-текст.

С което помагалото прави стъпка към още едно непряко твърдение, което остава неизказано, но вероятно е било разбираемо за патриотичната душа на тогавашния читател, който още от Възраждането се е вълнувал за това защо българите нямат класическо антично наследство¹²

¹¹ Под епически претерит Кете Хамбургер (*Die Logik der Dichtung*, 2., stark veraenderte Aufl. Stuttgart, E. Klett, 1968) разбира парадоксална темпоралност, която едновременно протича „тук и сега“, но заедно с това е отнесена към едно фикционално минало: в нея противоречиво се сливат характеристики на сегашността и на миналостта, демонстрирайки фикционалния ѝ характер.

¹² *Лилова, Д. Възрожденски значения на националното име. С., Просвета, 201–228.*

подобно на Омировите песни. Но ако ние имаме такъв корпус, свързан както чрез своя кръг от герои, така и от единното време и от биографичната перипетия на своя сюжет, то всъщност отдавна *имаме* и своята, българска Илиада, Марковият цикъл. Логическият оператор, осъществил единството – самият Марко – се оказва в централната и йерархична персонажна позиция, подобно Ахил за човешкия свят на Омировите поеми, той *центърът*. Българският Герой, корпусът разказ повестува за дългия му и славен живот, за който се пее много и по различен начин, около който се „групират“ разни човешки съдби и конфликти. След скритото предпоставяне на единния корпус е сравнително лесно Марко да се окаже българско епическо обединително ядро – той присъства навсякъде, бива привиждан като герой в най-различни ситуации: въобще, важните случки в българските юнашки песни стават винаги с участието на Марко, *без да се гледа бил ли е жив тогава юнакът и могъл ли е наистина да участва там.* (стр. 37–38).

По този начин с последните тези реторически стъпки помагалото, без изрично да настоява върху патриотически наивни самохвалства, просто се включва в програмата по изпълнение на прочутия блян на българската култура по епос. Първата българска литературна история извършва по мета-литературен начин онзи епически синтез, който в древна Гърция се е случил с Омировия цикъл по времето на Пизистрат, който покъсно и при съвсем други обстоятелства е бил направен от дейци на националното възраждане за финландската „Калевала“. И който Веркович и Гологанов са се опитали да извършат по друг начин с мистификацията „Веда Словена“.

* * *

Второто значение на „център“ е географско. Както видяхме, от фактите Марко е въздействал навсякъде – следователно би могло да се направи заключение, че други народи (сърби, хървати, албанци) биха могли да развият свои собствени Марко-иади. Територията на разпространението на Марковия „цикъл“ рискува да не съвпадне с територията с територията на „нашето“. Добросъвестният Балан дори ясно отбелязва, че Марковото *„име и дух живеят по особни местности в целия Балкански полуостров“* (стр. 38).

Въпреки тази забележка обаче, литературната история на Балан в подробните си изложения остава ясно ограничена в „българските земи“. Как се случва това и как може да бъде обяснено това ограничение?

То отново се дължи на институционални презумпции. Може да има и други варианти на Маркови песни в други балкански народи, но учебникът не проследява логиката на самия фолклорен „предмет“ (разпространението на Марковите песни), защото не се занимава с чужди работи, те по педагогическа очевидност са оставени на други, на чужденците. В географско отношение помагалото следи и възпроизвежда в сериозни подробности на съдбата на Марковите песни „у нас“, но той се интере-

сува единствено от образа на Маркова България, а не на възможните Маркова Сърбия, Хърватия или Албания. В края на краищата става дума за „българска литература“, а не за някаква друга, чужда история – което имплицитно задава институционално ограничените граници на интересното за ръководството на Балан пространство.

При това не става дума само за географски ограничения при които съдбата на някой мигриращ фолклорен мотив (той се проследява само докато тя се реализира „у нас“). Стилистиката и подборът на детайли в изложението водят до своеобразно онтологизиране на фолклора, смесване на песни, българска природа и пейзаж. Мотивите не просто прекосяват българското пространство в своето странстване – те остават тук, за да се смесват с родната и автентична земя, сякаш попиват в почвата и скалите, живеят устойчиво в националното пространство. Според изложеното в учебника Марковите песни и българските местности са се слели в епико-географски синтез, фолклорът за героя е станал част от топонимията и легендарна география на България. Тъкмо сред българските *особни местности* героят е оставил внушителни следи и отпечатьци: *неговото име и дух живеят по особни местности на целия Балкански полуостров, на Стамбул Капия във Видин се забелязват зъбите му, на един камък в околността на Свищов е отпечатана ръката му, над Калофер върху една скала личат стъпките му, до Трявна се простира Марково поле, в Ихтиманския проход се намират Маркови порти, а на запад в Прилеп още стоят остатъци от Маркови Кули* (стр. 58). Дали Марко не е оставил подобни следи и другаде – в сръбски или албански местности – не научаваме. Внущението е, че там, в чуждите земи, Марковите песни само са се „разпространили“, тук, в България обаче, Марковите песни и легенди са се сраснали със земята-родина. Помагалото непрекъснато възпроизвежда една сакрална литературна територия, изпълняваща роля на генерална референциална система на цялото изложение – и независимо, че различни други народи биха могли да имат претенция върху тези земи, тя си е остава моно-национална, чисто българска. Нейните граници са смущаващо неясни, но нейната центрираност не може да бъде смутена от нищо: нито от това, седалището на Марко е „де-центрирано“ по отношение на неясните граници на българските земи (Прилеп по времето на Балан, а и след това, е извън границите на държавата България), нито от факта, че Марковите песни съвсем не са така равномерно разпределени в България, както би следвало да се очаква. Самият Балан отбелязва, че в Южна и Северна България се по-разпространени и типични други герои (Момчил в Южна България Стоян в Северна – Балан, стр. 48), но това не смущава тезата му за „общонационалното“ разпространение на Марковия дух из България. Важен е паралелизмът – ръководството убеждава своя читател, че героят Марко е успял да центрира както епическия корпус, така и територията.

Това позволява успешното съжителството на позитивизъм и патриотизъм. Както видяхме, в учебника на детайлното знание за миграция на мотиви и за пред-национална мобилност на фолклора отвъд териториалните граници, е отдадена дан чрез различни осведомени уговорки. Това

знание обаче без противоречия съседства с една напълно имагинерна, нямаща отношение към критическата фактология, песно-графия и география, изцяло национално-патриотическа по своята същност. В нея „песните на народа“ и „земята на народа“ са обвързани в естествена цялост. Последното въобще не позволява да се формулира въпрос дали Марко е *български* герой – той е български по презумпция, чрез това, че е „привързал спомените“, „спечелил симпатиите“, че е „близък до душата на народа“, че е оставил следите си в българската свещена земя и пр. Събраните и добросъвестно споменати над-национални факти, знанията на миграционната теория и пр. нито помагат, нито пречат на изложението. То просто следва своята институционално-патриотична инерция – те не могат да поставят под въпрос подобна национална „принадлежност“, тя е условие на изследването, което ги предхожда.

Българизиране на окуйменическото

Сходна техника на реторическо присвояване на онова, което е съмнително „свое“, се прилага не само към фолклора. В други части на учебника, в които става дума вече за писмени елементи на литературата, се присвояват културни масиви, които, за разлика от фолклора, или имат по-ясен културен „собственик“ или са далеч по-универсални от каквито и да е национални претенции за собственост. Когато в дял II на учебника, озаглавен *Писана словесност*, започва изложението си за средновековната ръкописна религиозна книжнина, Балан не се спира пред очевидните и нему известни трудности. Дали една писменост и един книжовен език, по функция замислени като над-племенни, славянски, а по диалектен произход – локални, македонски, могат да бъдат въпреки това определени като „български“, „наши“? По религиозно съдържание първите писмени паметници на българска територия са не толкова „български“, колкото християнски, с надплеменни окуйменически претенции, че в институционално отношение те са по-скоро клерикални, отколкото „задяващи душата на народа“, а политическата им функция е опасно преплетена с византийски имперски интереси. И Балан е наясно с всичко това. Но неговото знание не е в състояние да пробуди неудобни за „българското“ въпроси; такива не възбужда дори любимият на Балан проблем за езика на тези паметници. Балан е в детайли информиран, че името „български език“ се употребява за славянските наречия доста след (всъщност векове по-късно) от „златния“ XIX век, и че в съвременната му славистика и лингвистика се водят тежки спорове около легитимността на понятието „старобългарски език“ и се правят опити то да се измести с „старославянски“, църковнославянски език и пр.

Все пак отново от време на време Балан признава, че „нашето“ всъщност е „общо“. *„Много наши и сръбски ръкописи се разнесоха по Русия, а оттам навлязоха на юг руски произведения. Общата вяра на братята по език и еднаквата форма и назначение на книжовните трудове водеха към мисъл, че това са произведения общославянски, които не принадлежат на никое от племената отделно...“* (стр. 75).

И въпреки тези признания и за Балан, а и за предположената от учебника патриотична публика, е някак очевидно, че творбите на Кирил и Методий са... български. Както са такива и последвалата християнска литургическа и коментаторска книжнина (варианти – старобългарски, средно-български и пр.). Знанията и фактите не са изключени, но нямат аргументативна тежест, когато става дума за безвъпросното функциониране на институционални класове като „свое“. Просто не е възможно да се питаме за „началото на българската писменост“ (истински важният въпрос и за Балан и академичната институция), и едновременно с това да се усъмняваме, че онова, което приемаме за *нейно* начало, може и да не е *нейно*, т. е. „българско“. А ако подобни въпроси все пак са били формулирани извън България и извън границите на българската наука, за това също има реторически цяр: „нашето“ едновременно се предполага в научно отношение и заедно с това се налага в педагогическо отношение като лесносподелима конвенция: *В онова време езикът на македонските славяни не е бил общ и на другите най-сродни тям славяне на Балканския полуостров, но все пак е принадлежал към една и съща цялост с езика на славяните в българската държава, наречен посетне български, както и днес македонските говори образуват същата цялост с говорите от подунавска България и Тракия. Въз основа на това, ние взимаме* (к. м. – А. К.) *„славянския език“ на Константиана и Методия за стар български език* (курсивът на Балан) *и внасяме* (к. м. – А. К.) *техните трудове, както и трудовете на учениците им в българската писменост* (курсивът на Балан)“ (стр. 73).

Т. е. Балан с практически преподавателски цели проектира (*взима, внася*) „българско-нашето“ върху феномена на средновековната славянска писменост, без за него тази ретроактивна операция да представлява какъвто и да е проблем. Получава се следният логически режим на прилагателното „българско“ и местоимението „наше“: онова, от което „нашето“ е произлязло, си е наше, независимо от това, че то, генеративното ядро, може по своя фактически установим произход да не бъде съвсем българско и „наше“. Формално тази логика може да бъде описана така: ако от явлението А е произлязло нещо (да кажем В) (импликация), то А е В (еквиваленция). „Полагаме“ (приемаме, взимаме, внасяме), че между тях има историческа причинност¹³ и приемственост, еквивалентност на определени свойства – независимо от възможните други генеалогии: последните просто не са ни интересни, не са „свои“.

¹³ Тук реториката на Балан замъглява една логическа грешка – грешното допускане, че импликацията (логически израз на причинността) тече в двете посоки. От причината следва следствието и ако причината е налична налично е следствието ($a \Rightarrow b$). $a \Rightarrow b$ (т. нар. модус поненс), но не и обратно – от наличието на следствие не може да се каже нищо определено за причината. Т. е. от предикатите на следствието – а един от тях е предикатът „български“ – не могат да се направят с логическа необходимост изводи за предикатите на причината: от „български“ на езика-следствието, не следва „старобългарски“ на езика-причина... Единствено от липсата на следствие може да се направи извод за липсата на причина – ($a \Rightarrow b$). $\neg b \Rightarrow \neg a$) (модус толенс). За настоящите наблюдения съм задължен на моя колега философът Димитър Вацов.

А иначе от А биха могли да са изтеглят други исторически нишки и то да има и съвсем други, разнородни следствия и наследници (например следствия, които тук можем да означим с условните символи С, 88, Е, £, ù, ξ). Нито признанието, че „нашето е общо“ и нито близката до ума възможност, че другите също биха могли да претендират за подобна ретро-операция (от типа $A \equiv C$, $A \equiv 88$, $A \equiv E$, $A \equiv £$, $A \equiv \grave{u}$, $A \equiv \xi$) имат за българската литературна история, сътворена от Балан, някакво значение. Има значение че „ние“ (В) *можем* да открием своя произход в А, следователно А е В, свещеният славянски език на средновековните ръкописи е всъщност старобългарски. Така реториката на литературната история се научава да „национализира“ пред- и транс-национални феномени, локални и племенни явления.

Славистиката, последният и окончателен авторитет за Александър Теодоров-Балан, е дала пример за това как „общото“ (общия език, общите ръкописи, общите паметници) без проблем могат да се включат в нашето, дори тогава, когато тяхната „общност“ се признава съвсем открито¹⁴.

„У нас“

Няколко пъти стана дума вече, за това как учебникът строи въображаеми географии. Въображаемостта националното пространство е основна референциална система, осигуряваща „нашето“. Парадоксът е че, разглеждана критически, тази референциална система също би се разкрила като не-еднозначна. От изложението на Балан така и не става ясно, дали често употребявания израз „у нас“ има предвид българската държава, или пък нереализираната Сан-Стефанска България, дали става дума за всички възможни земи, в които живеят някакви българи или пък само за земите, в които българите преобладават или нещо друго. Въображаемостта „у нас“ с лекота помества „българското“ в реални територии, в които преобладават други народи и култури, а после също с лекота заявява, че говори само за настоящата българска държава – въображаемата територия пулсира, тя може безпроблемно да бъде българска и не-българска.

Според цялата научна стилистика на своя учебник Балан не рефлектира върху тези възможни разночетения на израза „български земи“, нито за играта на географски и негеографски значения на израза „у нас“. За него възможности за разночетения сякаш не съществуват – обстоятелствено пояснение „у нас“, което сякаш препраща към очевидна пространствени граници на случващото се в литературната история. Ето един

¹⁴ Още един пример – Балан пише изречения от типа *Общата вяра на братята по език и еднаквата форма и назначение на книжовните трудове водеха до мисъл, че това са произведения общославянски, които не принадлежат на никое от племената отделно* (с. 74) и е в състояние безпроблемно да интегрира такива твърдения в труд, който се казва „Българска литература“.

пример: „С тия издания се разшири у нас руско-славянският език...“ (стр. 74). „У нас“, изглежда саморазбиращо се и непроблематично, пространство, чийто реален географски референт е повече от смътен.

Помагалото не може докрай да скрие проблематичността на този референт, но я заобикаля по гореописания начин – чрез институционално пренебрегване на възможни логически избори на мисълта. Много пъти Балан говори за това как „народът“ се устройва в *сегашното* си отечество и за това, че и преди, и в неговата съвременност, не всички „наши краища“ съвпадат с държавата. Т. е. той е напълно наясно че фактичката териториалност на „българското“ е по принцип променлива. По това време е все още повече от жив националният идеал за присъединяване на Македония към България по модела на Съединението с Източна Румелия: затова може да се предполага, че за Балан в референциалното съдържание на „у нас“ влизат Македония и Беломорска Тракия. Но цялото това знание не играе роля тук – не става ясно дали „у нас“ включва всички земи, в които живеят българи. Включва ли то например земи, в които живеят българи, но не са непременно демографско и културно мнозинство? Включва ли земи, в които населението е българско, но културните институции и политическата власт не са? Или пък „у нас“ няма ясни пространствени измерения, защото е „вътрешно“ – т. е. то означава „случилото се в душата и преживяванията на Народа“?

Отново тези въпроси за географската и демографско-културна проекция на „българската литература“ така и не възникват. „У нас“ е маркер на твърда идентичност със сякаш очевидни пространствени импликации, въпреки че те всъщност така и не са изяснени (а те просто повтарят скритата интуиция на всеки национализъм – че културните, политически граници и географски граници на нацията съвпадат, и че това е ясно на всички)¹⁵. На семантическо равнище изразът смесва неясна география с още по-неясни „вътрешни“ духовни пространства; на прагматическо равнище обаче, клиширано-конвенционалната употреба на този израз говори за институционална сигурност, която няма за задача да проблематизира себе си. На това второ равнище изразът има отчетливо „присвояващи“ функции – всичко което се е случило „у нас“ може да бъде смятано за част от българската културна и литературна история – независимо че то би могло да бъде породено от чужди културни агенти, на чужд език и че дали е наистина се е случило „на наша територия“ не е ясно. Щом някои, бил той и не българин, е направил нещо, било то и не българско, (но то е направено в някои от многото смисли „у нас“), то в някакъв смисъл е наше. В най-лошия случай не го дефинираме изрично като „наше“, защото има документиран чужд произход, но понеже е важно за нея, все пак си го включваме в историята на „нашето“. С което го правим „наше“: „у нас“ се оказва един непроблематичен контейнер, който присвоява всичко, в което се е попаднало в него.

¹⁵ По въпроса виж **Gelner, E.** *Nation and nationalisms*. London, 1982.

Заклучение: един учебник между изискванията на логиката и тези на институционалната реторика.

Макар и позитивистки по своя дух, учебникът не прилага своята добросъвестна внимателна критичност по еднакъв начин към всички факти. Цели категории изпадат от традициите на внимателното, усъмняващо се вглеждане, част от собствения дух на европейската наука. Докато по отношение на другите факти (изкушавам се да ги нарека „обикновени“), Балан е внимателен и дори свръхкритичен, по отношение на рамкови категории, подобни на „свое“ и „литература“ за него, изглежда, не важат нито закона за непротиворечието, нито Декартовото методическо съмнение, нито дори елементарната критическа подозрителност. Дефиниции на тези категории или липсват (както е със „свое“, „българско“, „наше“), или са пределно широки и объркани¹⁶ (както е в случая с литература); на словесно ниво тези понятия се употребяват като саморазбиращи се, въпреки нелесните проблеми, които това носи след себе си.

Причината е проста: в учебника тези категории принципно не могат да бъдат подлагани на съмнение, защото обхванатите от тях фактите не са факти – въпреки своята привидна фактичност, те всъщност имат епистемологически, а не емпирически статут. Те играят роля на институционални рамкови условия, познавателна решетка на институцията (в случая академичната българска филология), които са направили цялото учебника „Българска литература“ възможен. Както многократно беше демонстрирано, учебникът не си задава по отношение на „българското“ и „нашето“ всички неудобни въпроси, които би могъл да си зададе. Подобно на други реторически „пред-аргументи“, „своето“ не подлежи на проблематизация и усъмнявания, принадлежността към него не може да бъде верифицирана или фалшифицирана чрез фактите, защото конституира самото тяхно поле, а чрез това и тях самите. Дори когато факти и размишления биха могли да го поставят под въпрос, полето пази своя изконен и ненакърним статут.

От друга страна обаче, несъмненото „свое“ не е ясен логически оператор, който в референциално отношение да очертава категорично поле от факти с ясни граници. Като „наши“, както видяхме, се определят фолклора, средновековната книжнина и „българските земи“ – макар че от традиционна логическа гледна точка българскостта на всяко едно от тези явления да може да бъде оспорена, макар че границите на всяко от тях са размити: фолклорът е характерен за не-национални, локални култури, средновековната книжнина е заимствана от чужди източници в огромна част от текстовете си, земите нямат ясни граници, а и не е ясно дали принципът на картографирането им е политически, езиков, културен или статистико-демографски.

¹⁶ Въпросът за характера на Балановите дефиниции също е разгледан подробно в цитирания по-горе мой ръкопис.

Първата българска литературна история обаче успява да не забележи цялата тази противоречивост. Полето на своето, дори когато е неясно по семантически обем, остава ясно в очевидната си употреба. „Своето“ или като „българското“ се оказват по-скоро като консенсусен похват, репертоар от идентификационни маркери, отколкото предикатно-референциален акт (от типа „X е наше“), способна категорично да селектират реални „факти“ от действителността и да ги включат в „действителното“ множество на „нашето“. Стилът на изложение предполага, че относно маркерите и областите на „своето“ има толкова ясно и привично съгласие между автора и неговите читатели, че те въобще няма смисъл да бъдат обсъждани. Т. е. от логическа и семиотическа гледна точка статутът на „своето“ принадлежи на прагматиката (начинът, по който знаците се употребяват от комуникиращите), а не на семантиката (отнасянето на тези знаци към определена действителност).

Съответно възможните възражения, контра-определения на „своето“ и пр. просто не възникват, подобна реторика ги блокира. Понеже тя принадлежи на академически учебник, може да се каже, че всъщност чрез тези основополагащи ограничения говори гласа на анонимния национален и научен авторитет, закрепен и рутинизиран в институция. И той внушава на младия, социализиращ се читател, три сигурни, непоклатими истини – имаме литература, тя е ценна, тя е българска – това са сигурните рамки, от които по необходимост тръгва всяко изследване. Пред лицето на тяхната спокойна убедителност разните възможни оспорвания, възражения и противоречия стават невидими или пък изглеждат изсмукани от пръстите.

В някакъв смисъл те са дори невъзможни: „своето“ си е „свое“.